

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE
GESCHIEDENIS VAN DE
KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

**Antiquariaat
Het Bisschopshof**

(J.W. Kervezee)

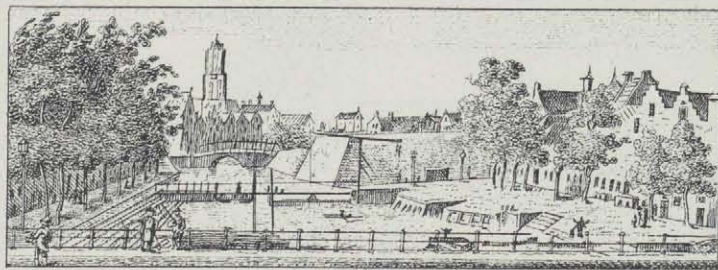
Oude boeken, prenten, kaarten,
o.a. Blaeu, Hondius, Tirion.

Gespecialiseerd in de Nederlanden.
Zeer grote collectie Nederlandse
stads- en dorpsgezichten, 16de t/m
19de eeuw, en vele andere prenten.

Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht.
(40 meter van de Domtoren op de hoek)
Telefoon 030 - 314093

Maandagmorgen gesloten.
Koopavond (donderdag) geopend
van 7 - 9 uur.

Tevens inkoop.
Catalogus op aanvraag.

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

REDACTIONEEL

Dat het niet ontbreekt aan literatuur op het gebied van de historische kartografie moge blijken uit de record-lengte van de in dit nummer opgenomen lijst van nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven. Wellicht is dit daarom het geschikte moment om even in te gaan op de samenstelling van deze rubriek en de verdere mogelijkheden, die de redactie zich voorstelt bij het functioneren ervan.

Uit de samenstelling tot nu toe is op te maken, dat de meeste titels Nederlandse historisch-kartografische onderwerpen betreffen. Het karakter van zich bewegen tussen een meer algemene en een zuiver lokale benadering. Verder worden artikelen en boeken opgenomen die een algemene betekenis hebben voor de geschiedenis van de kartografie, zeker wanneer zij raakvlakken vertonen met of fundamentele aandragen voor de beoefening van de historische kartografie in en van Nederland. De lezer zal géén literatuur vermeld vinden waarin oude kaarten voornamelijk een adstratieve of illustratieve rol spelen maar wél publikaties die van indirect belang kunnen zijn, zoals gidsen, handboeken e.d.

Met dit profiel voor ogen doen we een oproep aan de lezers van dit tijdschrift om titels van redelijkerwijs moeilijk traceerbare publikaties (in lokale of specialistische tijdschriften) of nauwelijks verspreide onderzoeksresultaten (bijvoorbeeld door studenten gemaakte scripties, bibliografieën e.d.) te willen signaleren en op te sturen naar het redactieadres, t.a.v. J.W.H. Werner. Een goede ontsluiting van al deze studies zal de vindbaarheid van detailonderzoekingen vergroten en het risico van dubbel werk aanmerkelijk verkleinen.

Overigens is de redactie voornemens om beperkte plaats in te ruimen voor een geannoteerde rubriek, waarin enige antiquarische berichtgeving opgenomen zal worden. Een oproep dus ook aan veilinghuizen en antiquaren om catalogi e.d. naar voornoemd adres te willen sturen. De redactie behoudt zich evenwel het recht voor om te selecteren uit de ontvangen gegevens.

INHOUD

2e jaargang 1983, nr. 2

Redactioneel

- De 19e eeuwse geologische reliefkaart van J.P. Amersfoort in het museum Schol Schokland 18
M. Donkersloot-de Vrij

- Symbolen op een tweetal produktenkaarten in een Nederlands aardrijkskunde-leerboek uit 1801 22
C. Koeman

- De restauratie van zeekaarten op perkament 24
W.F.J. Mörzer Bruyns en E. van Dienst

- Het voorwerp als historische bron — een beschouwing 27
K. Zandvliet

- Meneer Jollain maakt een grapje 28
K. Zandvliet

- Een kaart van Justus van Broekhuijsen van de ondergang gered 30
M. Donkersloot-de Vrij

- Besprekingen 31

- Brieven 31

- Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 32

Redactie Caert-Thresoor: R.C.M. Braam, drs. P.C.J. van der Krogt, drs. J.W.H. Werner en K. Zandvliet, leden van de Werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie; A. Vis. Correspondenten: mw. L. Danckaert, Brussel; mw. dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; mw. dr. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Redactiesecretariaat en administratie:
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn,
tel. 01720-72458.

Caert-Thresoor verschijnt 4x per jaar. Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per jaar; losse nummer f 7,50. Postgironummer 5253901. Verzoeken alle kopij, recensie-exemplaren enz. te zenden aan het redactiesecretariaat. Voor opgave van adreswijzigingen, abonnementen en voor losse nummers wende men zich eveneens tot het redactiesecretariaat.

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Vraag en aanbod: Kleine advertenties van abonnees kunnen in deze rubriek worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan het redactiesecretariaat.

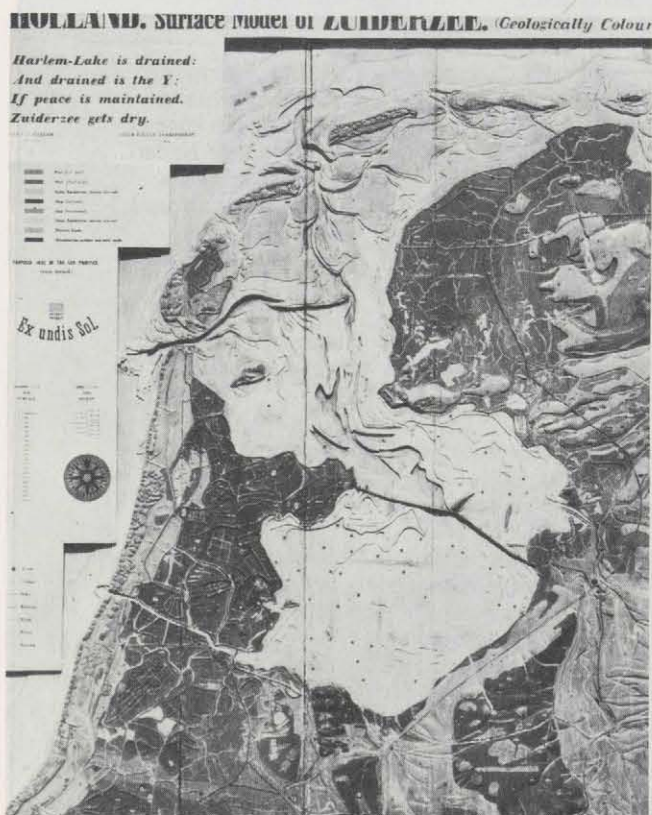
ISSN 0167-4994

DE 19e EEUWSE GEOLOGISCHE RELIEFKAART VAN J.P. AMERSFOORDT IN HET MUSEUM SCHOKLAND

Marijke Donkersloot-de Vrij*

In het oudheidkundig museum voor het Zuiderzeegebied op het voormalige eiland Schokland in de Noordoostpolder hangt een opmerkelijke oude geologische kaart, die in kartografische kringen tot dusver vrijwel onbekend is gebleven:¹ een zgn. reliëfkaart² uitgesneden in grenenhout, die een tastbaar driedimensionaal beeld geeft van de Zuiderzee en zeer wijde omgeving (afmetingen 183x152 cm.), zie de afbeelding. Als auteur, plaats en jaar van vervaardiging staat erop vermeld: Jacob Paulus Amersfoordt, Haarlemmermeer, 1875. Titel, legenda en een vierregelig gedichtje zijn in het Engels gesteld, omdat de kaart speciaal vervaardigd werd voor de grote internationale tentoonstelling te Philadelphia in de U.S.A. in 1876. In 1878 verbleef de kaart nog op een tentoonstelling in Amsterdam, maar daarna ging de actuele waarde ervan verloren en raakte zij geheel vergeten. Niet zozeer omdat de geologische wetenschap zich verder ontwikkelde, maar meer nog vanwege het van de baan geraakte afsluitingsplan voor de Zuiderzee volgens Ir. J.A. Beyerinck uit 1865, dat er op voorkomt. In 1958 werd de kaart op één van de zolders van de Landbouwhogeschool te Wageningen herontdekt en vervolgens overgebracht naar de geologische afdeling van het Museum Schokland, na te zijn gerestaureerd in 1959 door B. van Dalen (gepensioneerd medewerker van het museum).

In recentere tijden maakte de kaart weer deel uit van tentoonstellingen in Montreal (1967) en Washington (1976).

1. Amersfoordts geologische reliëfkaart in het Museum Schokland. (Foto: Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders/Lelystad).

De auteur

Jacobus Paulus Amersfoordt werd op 4 juli 1817 geboren in Amsterdam en overleed op 1 februari 1885 op de Badhoeve in de Haarlemmermeer. Hij studeerde rechten en letteren met economie als bijvak aan de Leidse Universiteit, waar hij in 1841 afstudeerde. Aan het eind van zijn studie en ook daarna reisde hij bij elkaar twee jaar door Europa, waarbij hij twee keer de landbouwschool Hohenheim ten zuiden van Stuttgart (in Württemberg) bezocht. Een reisdagboek ervan is bewaard gebleven. In of kort na 1850 maakte hij gedurende enige weken een zeiltocht met een boeier op de Zuiderzee, in Friesland en het Waddengebied, enerzijds uit het oogpunt van aangenaam tijdverdrijf, maar anderzijds ook gedreven door een zekere wetenschappelijke belangstelling voor de Zuiderzeebodem. Om te weten te komen of de diepten juist waren, zoals die destijds gemeten waren door de zeeofficieren Van Rhijn en Blommendal, door wie hij zich persoonlijk had laten voorlichten, deed hij zelf toen enige dieptepeilingen. Fouten heeft hij niet kunnen ontdekken. Mogelijk heeft Amersfoordt op die zeiltocht, vergezeld door schipper en matroos, ook hier en daar zeebodemmonsters genomen en geanalyseerd (vergelijk de gekleurde stippen op de reliëfkaart in het Zuiderzeegebied). Veel waarde mogen we echter aan zijn eigen waarnemingen niet hechten, want in het rijkelijk voorhanden zijnde bronnenmateriaal is daarover vrijwel niets terug te vinden.

2. Kaart van de Zuiderzee, Samengesteld uit Hydrografische kaarten (...) door A. van Rhijn (...) Geassisteerd door A.R. Blommendal (...) 1849. (Foto: Geografisch Instituut, Utrecht).

Na zijn studie stond hij ingeschreven als advocaat te Amsterdam, maar de advocatuur had absoluut zijn belangstelling niet; zijn interesse ging meer uit naar de landbouw. Toen in 1852 de Haarlemmermeer was drooggelegd, rijpte bij hem het plan er een landbouwbedrijf op te zetten. Vermogend als hij was, kocht hij daar in 1854 ongeveer 200 ha land en liet er een modelboerderij bouwen, De Badhoeve geheten, die tot ver over onze landsgrenzen vermaardheid kreeg. Voorts hield hij zich bezig met de politiek, hield lezingen en publiceerde over uiteenlopende onderwerpen. In dit verband is het interessant hier te vermelden dat hij ook aan de historisch-kartografische literatuur een kleine publikatie toevoegde. In het tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap komt van hem een artikel voor over de 17de eeuwse landmeter-kaarttekenaar Jan Pietersz. Dou (T.A.G. 1876, eerste deel, p. 90-92). Mr. J.P. Amersfoordt behoorde tot de groep van intellectuele 19de eeuwse grootgrondbezitters die zich inzetten voor vernieuwingen op het gebied van de landbouw en uitbreiding van het landbouwareaal. Ook Dr. W.C.H. Staring (1808–1877; zoon van de bekende dichter) met wie hij bevriend was behoorde hiertoe.⁴ Dat is belangrijk om te vermelden, omdat Staring immers de auteur is van de eerste geologische kaart van Nederland.⁵

Het ontstaan van de kaart, inhoud en bronnen

Dat er in ons land nooit zo'n behoefte is geweest aan driedimensionale reliëfkaarten vraagt niet om uitleg. Van het Alpengebied daarentegen is een continue reeks van reliëfkaarten gemaakt, beginnende in het derde kwart van de 18de eeuw.⁶ Hier van kan men zich o.a. overtuigen in het Schweizerische Alpine Museum in Bern, waar een groot aantal van deze reliëfmaquettes van delen van de Alpen zijn geëxposeerd. De vervaardiging ervan hield aanvankelijk vooral verband met de groeiende belangstelling voor de geologie en morfologie van het hooggebergte. De oudste exemplaren zijn zelfs gestoffeerd met brokstukjes van het ter plaatse aanwezige gesteente! In tweede instantie werden reliëfkaarten later ook gebruikt als model bij het tekenen van de tweedimensionale topografische kaart. De kaarttekenaars werden erdoor in staat gesteld de gebergtevormen heel plastisch door schaduwing weer te geven.

Reliëfkaarten werden uit was, hars, gips en sporadisch ook uit hout gemaakt. De horizontale schaal is bij deze kaarten altijd kleiner dan de verticale schaal. De hellingen in het terrein worden hierdoor dus in feite overdreven. Het is bij de vervaardiging van een reliëfkaart vooral belangrijk, de verhouding tussen horizontale en verticale schaal zodanig te kiezen dat een bevredigend beeld ontstaat zonder de werkelijkheid al te veel geweld aan te doen.

Amersfoordt was de eerste die op het idee kwam ook van delen van Nederland reliëfkaarten te maken. Hij was geboeid geraakt door dit type kaart toen hij Hohenheim bezocht, waar hij de, door

Bauerkeller in was vervaardigde, reliëfkaart van Württemberg heeft bewonderd.⁷ In of kort vóór 1856 vervaardigde hij – eveneens in was – op aanwijzingen van de kunstschilder Dubourcq, “tot eigen oefening”, een geologische reliëfkaart van de Haarlemmermeer. Hierin waren de verschillende aardlagen (veen, rivierklei, kleiig zeezand met schelpen) volgens eigen bevindingen en gegevens van Staring, aangegeven. Dit eerste proefexemplaar toonde hij overigens ook op een door hem in 1856 gehouden lezing.⁸

Hoe hij, na zijn juridische studie, zichzelf geologisch had geschoold is bekend: *Natuurlijke Historie van Holland* (deel II) van Le Francq van Berkhey (waarin geologische dwarsdoorsneden voorkomen), Lyells *Principles of Geology* en Starings kleine geologische kaart uit 1844⁹ waren zijn belangrijkste hulpmiddelen.

3. Starings eerste geologische kaart van Nederland, 1844. (Foto: Geografisch Instituut, Utrecht).

Nadat hij de geologische reliëfkaart van de Haarlemmermeer had vervaardigd, voltooide hij – vermoedelijk ca. 1863 – een soortgelijke kaart van de Zuiderzee. Verschillende motieven speelden hiervoor bij hem een rol. Ten eerste vond hij het noodzakelijk dat het reliëf in relatie tot de geologische gesteldheid van de Zuiderzeebodem bij onderzoek zou worden betrokken, mede in verband met de toen sterk in de belangstelling staande plannen tot droogmaking van dat gebied.

Op de geologische kaarten – hij doelde op die van Staring met name – behoorde dit gebied geen „witte plek” te zijn naar zijn idee. Ten tweede wilde hij door middel van deze reliëfkaart een breed publiek warm maken voor de inpolderingsplannen. De kaart bevatte om die reden het door hem voor-

gestelde wapen van de nieuwe provincie die dan zou ontstaan „ex undis sol”, en werd op verschillende plaatsen in Nederland tentoongesteld. Toen de commissie voor de tentoonstelling te Philadelphia verzocht de kaart te mogen gebruiken, besloot hij een nieuwe en grotere reliëfkaart van de Zuiderzee te maken uit vrees, zijn enige exemplaar te zullen verliezen. Deze nieuwe reliëfkaart – het exemplaar in het Museum Schokland – is in 1875 vervaardigd en bevat in tegenstelling tot het eerste exemplaar een dijk van Kampen naar Enkhuizen (overeenkomstig het afsluitingsplan van Beyerinck uit 1865). Deze dijk werd er op het laatste moment aan toegevoegd, op verzoek van Koningin Sophie die het materiaal bestemd voor de tentoonstelling in Philadelphia vooraf kwam bezichtigen. Hierover worden we geïnformeerd door Amersfoordt in een klein artikel dat hij schreef voor het weekblad *Eigen Haard* (mei 1878 in nr. 26, p. 247–250), op het moment dat de reliëfkaart (terug uit de U.S.A.) werd tentoongesteld in het schoolmuseum in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam.¹⁰ Dit artikel getiteld: „Hoogten en diepten in en om de Zuiderzee”, dat een „facsimile” van de kaart (een sterk verkleinde zwart/wit versie) bevat, geeft ons enig zicht op de bronnen van de kaart. Hoe de reliëfkaart precies werd vervaardigd blijft evenwel onduidelijk. Alvorens op de bronnen in te gaan, nog een enkele opmerking over de kaartinhoud. Er zijn acht verschillende kleuren gebruikt ter onderscheiding van de geologische formaties, gedeeltelijk identiek aan Starings geologische kaart. Voor de pleistocene afzettingen („Scandinavian pebbles and drift sands” en „diluvial sands”), tevens de oudste geologische formaties in het weergegeven gebied, koos Amersfoordt een meer sprekender kleur. Door middel van een aantal gekleurde stippen in de Zuiderzee is een eerste aanzet gegeven tot de geologische kartering van dit gebied. Hoe hij al deze punten heeft bemonsterd en geologisch gedetermineerd is onduidelijk. Dat zat letterlijk en figuurlijk wel enigszins met de natte vinger gebeurd zijn.¹¹ De stippen groen, rood, geel en zwart of grijs duiden respectievelijk op kleigrond, grintgrond, zandgrond en veengrond.

Met een verticale schaal 1:4000, zeer groot in vergelijking met de horizontale schaal 1:100.000, is het zichtbare reliëf van het vasteland (duinen, Veluwe, Utrechtse Heuvelrug etc.) vrij goed weergegeven. Dat o.a. de dijken daardoor zeer geaccentueerd naar voren komen, is bij deze reliëfkaart die primair ten doel had reclame te maken voor inpolderingsplannen, een vertekening van de werkelijkheid die niet storend maar eerder nog functioneel is te noemen. De wijze waarop het onzichtbare (geringe) reliëf van de Zuiderzeebodem (de maximale diepte is er ca. vijf meter) is weergegeven, valt moeilijker goed te praten. Het daar uitgebeelde plateau- of traptredenlandschap roept de gedachte aan vast en hard gesteente op!

Het Engelse gedichtje toegevoegd aan de kaart spreekt voor zichzelf, maar „If peace is main-

tained” moet overigens niet beschouwd worden als: zo maar een dichtregeltje. Dat had reële betekenis, want in het hiervoor genoemde artikel dat Amersfoordt schreef in 1878 valt te lezen, dat men de kaart niet meer naar een tentoonstelling in Parijs heeft durven zenden, „omdat de ministers, die op dit oogenblik het land regeeren, het ontwerp van wet tot droogmaking der Zuiderzee hebben ingetrokken, en het niet wel aanging, een ontwerp ten toon te stellen, hetwelk men niet wil uitvoeren. Zoo Nederland door den oorlog tegen Atjeh in het noorden van Sumatra eene kolonie gewonnen heeft, het zal ten gevolge van dien oorlog, in het moederland eene provincie, de Zuiderzee, voorlopig althans, onder water moeten laten”.

Geassisteerd door zijn timmerman (die bij Amersfoordt op De Badhoeve in vaste dienst was) heeft hij de geologische reliëfkaart in hout uitgesneden en gekleurd, grotendeels met behulp van bestaand kaartmateriaal. Welke topografische basiskaart hij gebruikte, is niet zo’n relevante vraag. Het is wel interessant te weten, waaraan hij de gegevens ontleende over het reliëf en de geologische gesteldheid van het weergegeven gebied.

Voor wat betreft de diepten in het Zuiderzee- en Waddengebied staat het vrijwel vast dat hij de destijds in gebruik zijnde zeekaarten van Van Rhijn en Blommendaal¹² raadpleegde; voor het reliëf van het vaste land heeft hij zonder twijfel de Topografische en Militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, uitgegeven in de periode 1850–1864, bestudeerd. Hierop is het reliëf weergegeven door middel van hoogtecijfers en arceringen (hoogtelijnen waren toen nog niet algemeen geaccepteerd). De gegevens over de geologie (de Zuiderzee uitgezonderd) zijn, ook daarover behoeft geen twijfel te bestaan, ontleend aan Staring, die in 1860 zijn grote geologische kaart voltooidde.¹³

Amersfoordts „*Surface Model of Zuiderzee (geologically coloured)*”, zoals de titel van de reliëfkaart luidt, heeft niet zozeer grote wetenschappelijke waarde gehad, maar is voornamelijk ontstaan uit het oogpunt van popularisering van de wetenschap, gekoppeld aan de inpolderingsplannen. In dat opzicht is de kaart, die ook vanwege het knappe houtsnijwerk bewondering afdwingt, zeker geslaagd te noemen.¹⁴ In zijn tijd reeds bleek de waardering ervoor en ook nu nog – ondanks de inmiddels verouderde en gedeeltelijk onjuiste gegevens die erop voorkomen – is de reliëfkaart een boeiend museumstuk met een, niet te onderschatten, visuele en educatieve waarde.

* Met dank aan Dhr. A.J. Doornbos (medewerker Museum Schokland) en Drs. F.J. Ormeling (medewerker Vakgroep Kartografie, Geografisch Instituut, R.U. Utrecht) die het literatuuronderzoek voor mij vergemakkelijkten.

¹ Een korte beschrijving van de kaart werd wel reeds gegeven in 1960 door G.D. van der Heide in *Land en Water, tijdschrift gewijd aan waterbouw, in het bijzonder Delta-Zuiderzeewerken, waterbeheersing, landaanwinning, en cultuurtechniek*. 4de jrg – nr. 4 – 1960 – p. 180, 181 en door A.J. Doornbos in 1978 in *Het Magazine* (Boeiend verleden;

Geschiedenis van het Zuiderzeegebied) uitgegeven door de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1978, p. 12.

² Het hier gebruikte Nederlandse woord „reliëfkaart”, dat ook een maquette van een deel van het aardoppervlak genoemd zou mogen worden, komt overeen met het Duitse woord „Relief”. Het mag niet verward worden met „Relief-karte”, waarmee men in Duitstalige gebieden een tweedimensionale topografische kaart aanduidt, waarbij door een combinatie van de hoogtelijnen met schaduwlijn als het ware een driedimensionaal beeld wordt opgeroepen.

³ Over hem is door verschillende personen geschreven, o.a. door J.C. Ramaer in 1911 in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok, 10 delen, Leiden 1911–1937 en recent door P.G.J. de Boer in zijn boek *Pioniers in De Meer. De betekenis van Mr. J.P. Amersfoordt voor Haarlemmermeer. Hij en de anderen*, uitgegeven door de Stichting Meer-Historie. Haarlemmermeer 1980.

⁴ Uitvoerige informatie over Staring en de door hem gemaakte kaarten bij J.G. Veldink. *W.C.H. Staring 1808–1877, geoloog en landbouwkundige*. Wageningen 1970 (dissertatie).

⁵ Staring is echter niet de auteur van de oudste gedrukte geologische kaart in Nederland. Zijn eerste (kleine) geologische kaart van het gehele land dateert van 1844, terwijl reeds in 1837 van de hand van G. Acker Stratingh een geologische kaart van de provincie Groningen was verschenen. Een fraai, met de hand ingekleurd, exemplaar hiervan bevindt zich in de collectie Ackersdijck (nr. 63; Geografisch Instituut, Utrecht).

⁶ In het Alpine Museum in München worden vier vroege – op zich zelf staande – voorlopers uit de eerste helft van de 16de eeuw bewaard van de Oost Alpen. Deze „Urreliefs” zijn in hout uitgesneden en vervaardigd in opdracht van Keizer Maximiliaan I i.v.m. de vastlegging van een grens. Vergelijk: F. Gyax. *Das topografische Relief in der Schweiz. Ein Beitrag zur Geschichte der Schweizerischen Kartographie*. Wissenschaftliche Mitteilungen des Schweizerischen Alpen Museums in Bern, nr. 6. Bern 1937.

⁷ Of deze reliëfkaart nog bestaat is mij niet bekend. Van Bauerkeller in het Alpine Museum in Bern wordt nog een reliëfkaart van Zwitserland e.o. (59 x 41 cm.) bewaard.

⁸ Hij liet toen ook andere – niet nader aangeduide – geografische en geologische kaarten en bodemonsters m.b.t. de Haarlemmermeer zien. Vergelijk J.P. Amersfoordt, *Het Haarlemmermeer. Oorsprong, geschiedenis, droogmaking, wegen en vaarten, wijze van bestuur van het waterschap, kultuur van den grond*. Twee voordrachten gehouden op 27 nov. en 4 dec. 1856. Haarlem 1857 p. 5, 10, 22 en 58.

⁹ *Proef eenere Geologische kaart van de Nederlanden*. Op steen geteekend en gegraveerd door J. Jaeger te Groningen bij J. Oomkens Jzn., 1844; Schaal ca. 1:650.000, 57 x 49 cm. Deze bevindt zich o.a. in de collectie Ackersdijck (nr. 50), Geografisch Instituut Utrecht.

¹⁰ Het Paleis voor Volksvlijt, werd in 1864 geopend en bood plaats aan belangrijke tentoonstellingen, toneel- en muziekuitvoeringen. In 1929 ging het door brand verloren.

¹¹ In 1856 spreekt hij op zijn lezing (zie noot 8) uitsluitend en zeer vaag over „de vruchtbaarste slibgronden aan de oostkant tussen Kampen en Nijkerk”.

¹² Hij zal o.a. gebruik hebben gemaakt van: *Kaart van de Zuiderzee*. Samengesteld uit de Hydrografische kaarten op last van (...) J.C. Rijk, vice admiraal Minister van Marine door A. van Rhijn, luitenant ter zee 1e klas geassisteerd door A.R. Blommendal, luitenant ter zee 2e klas. Gegraveerd door Van Baarsel en Tuyn, uitgegeven te 's Gravenhage in 1849; kopergravure, 104 x 88 cm. Op deze kaart staat te lezen dat zij verkrijgbaar was bij de Directie der Marine voor de prijs van 1 gulden en 50 cent.

Evenals Amersfoordts reliëfkaart is de schaal ervan 1:100.000; er komen dieptelijnen en cijfers op voor. Deze zeekaart is aanwezig in de collectie Ackersdijck (nr. 53) op het Geografisch Instituut te Utrecht.

¹³ Hierbij moet wel de opmerking gemaakt worden dat Amersfoordt in zijn artikel in *Eigen Haard* niet spreekt over de gedrukte geologische kaart van Staring die tussen 1863–1867 op schaal 1:200.000 verscheen in een oplage van 250 exemplaren. Mogelijk heeft hij in eerste instantie alléén manuscriptmateriaal geraadpleegd in de periode 1852–1863 dat Staring te Haarlem woonde, want hij zegt letterlijk: „veel en dikwijls heb ik met hem over die onderwerpen gesproken; meermalen vergeleek ik mijne opmerkingen met de zijne”.

Men zou mogen verwachten dat de eerste uitgave van deze kaart, gedrukt in 28 bladen en in een portefeuille op te bergen, geraadpleegd zou kunnen worden in de verzameling van de Topografische Dienst te Delft, waar zij destijds werd gedrukt. Bij navraag waar zij destijds werd gedrukt. Bij navraag aan de kaartbeheerder dhr. R.C.M. Braam bleek er slechts een incompleet exemplaar aanwezig te zijn. Vermoedelijk – uitgebreider onderzoek moet dat bevestigen – is deze eerste druk zeldzaam, i.t.t. de tweede druk, uitgegeven in 1889, die o.a. volledig aanwezig is bij de Topografische Dienst (portefeuille 9) en in het Geografisch Instituut te Utrecht (VII B.a.4).

¹⁴ Ook De Boer (zie noot 3) benadrukt dat, maar zijn sterk negatieve oordeel over de wetenschappelijke waarde van de kaart doet niet ter zake, want dat was het vervaardigingsdoel mijns inziens niet.

SUMMARY

„Surface Model of Zuiderzee (geologically coloured”. This is the title of a relief map by J.P. Amersfoordt (1817–85) for the international exhibition in Philadelphia (1876). A lawyer by profession, Amersfoordt was also a keen student of the agricultural sciences. W.C.H. Staring, one of his friends, was the author of the first geological map of the Netherlands. The nineteenth century saw a revival of agricultural science in the Netherlands and plans were initiated to increase the area of agricultural land. The map of the Zuiderzee served as a means to promote the idea of its reclamation. The relief map never achieved much popularity in the flat country of Holland, and Amersfoordt found examples for his presentation in Germany and Switzerland.

TENTOONSTELLINGEN

Rondom de Muider Berg; grensgebied van polders, Zuiderzee en heuvelrug op oude kaarten uit de 16e tot en met de 19e eeuw.

Tentoonstelling georganiseerd door de Stichting „Comité Oud-Muiderberg” van 28 juli t/m 14 augustus 1983 in het gebouw „De Klimop” te Muiderberg. Voor verdere inlichtingen: dhr. Kl. Sierksma, tel. 02942–1470.

Tentoonstelling in het

Gemeentelijk Museum Het Prinsessehof, Leeuwarden
28 april - 4 juli 1983

Bernardus Schotanus à Sterringa
(1640-1704)
geograaf van Friesland

Het leerboek waarvan in bovenstaande titel sprake is draagt geen jaartal, maar een bij het leerboek ingebonden prospectus draagt het jaartal 1801: „Aankondiging van eene Waereldkaart, en van eene kaart van Europa, bepaaldelijk geschikt ten bijzondere gebruike der Schoolen, bij het eerste onderwijs in de Geographie en Historie, zoo wel de oude als die van laater tijden. Benevens een eerste Schoolboek der Aardbeschrijving, volgens een geheel nieuwen leertrant. Te Amsterdam, bij J.R. Poster. Te Cleef, bij J.W. Hannesmann, 1801’.

De auteur van het leerboek wordt niet met name genoemd, maar manifesteert zich als een vernieuwer van het aardrijkskunde-onderwijs. Een vernieuwer anno 1801 wekt onze interesse op; in het bijzonder bij de velen die zich in de afgelopen veertig jaar ook met vernieuwing van het aardrijkskunde-onderwijs bemoeid hebben. Hoewel dit artikel geschreven werd met de bedoeling om een vroeg voorbeeld van thematische kartografie onder de aandacht van de lezers te brengen kan in het kort de aard van de vernieuwing behandeld worden. Tot ca. 1850 werden de leerboeken nog in de vraag- en antwoordvorm geschreven.¹ Leraar en leerling converseerden met elkaar, zowel in schoolboeken, in catechisatie-onderwijs als in boeken voor beroepsonderwijs. Onze vernieuwer heeft die methode niet toegepast, maar geeft onder aan de bladzijde enkele vragen op. Hij behandelt de aardrijkskunde ook niet per land, maar op een enigszins thematische manier: achtereenvolgens voor geheel Europa en voor de wereld als geheel, de bergen, de rivieren, de staten en de inwoners met hun middelen van bestaan. Wij zouden zeggen: regionaal met onderscheid tussen fysische en sociale geografie. Waarschijnlijk is de auteur van het leerboek uit 1801 zich niet bewust geweest dat hij zijn tijd vooruit was.

De titel van het leerboek luidt: *Eerste Schoolboek der aardbeschrijving, volgens eenen geheel neuen leertrant samengesteld. Met eenige kaarten, bepaaldelijk ingericht overeenkomstig den inhoud van dit eerste Schoolboek, en welke ook afzonderlijk verkocht worden. Benevens eene aankondiging van derzelver uitgaave en gebruik. Te Amsterdam, bij J.R. Poster, Te Cleve, bij J.W. Hannesmann.* De „aankondiging van derzelver uitgaave en gebruik” slaat op de kaarten. Met „eenige kaarten” worden er twee bedoeld: een kaart van Europa, 30 x 42 cm, schaal 1:16 miljoen en een kaart van de wereld, in twee halfronden, 30 x 52 cm, beide gegraveerd of geëtst door C. van Baarsel. Beide kaarten zitten gevouwen achterin het boek dat 111 bladzijden telt, formaat 15½ x 10½ cm. Deze kaarten lijken me belangrijk omdat ze kwantitatieve symbolen van o.a. produkten en middelen van bestaan bevatten. Er zijn oudere kaarten met symbolen voor produkten bekend (zie bij Robinson²), maar die vertonen naast de symbolen ook veel afge-

korte namen, zoals bijv. te zien is op A.F.W. Crome’s *Neue Carte von Europa, welche die merkwürdigsten Producte und vornehmsten Handelsplätze . . . enthält*, Hamburg/Dessau, 1782.³ Er bestaat zelfs een gedrukte produktenkaart uit het jaar 1602 van de Noordhollandse „caertschrijver” Cornelis Doetsz.,⁴ maar daarop zijn geen symbolen, doch de namen van de uitvoerprodukten van Europese havens in cartouches op de juiste plaats vermeld.

Juist vanwege de symbolen op de twee kaarten uit het leerboek uit 1801 verdienen ze onze bijzondere aandacht. Het zouden nl. wel eens de eerste pogingen van de Nederlandse geographen kunnen zijn om de verspreiding van agrarische en industriële produkten kartografisch weer te geven. Het resultaat van die pogingen is zowel amusant als verdienstelijk. Dat de kaarten op een primitief kartografisch niveau liggen mag voor een eersteling niet als een kritische opmerking gehanteerd worden. De kaarten hebben geen titel en geen impressum, terwijl de legenda op de meest stuntelige manier is samengesteld: de 25 symbolen staan buiten het kaartbeeld in de marge, de bijbehorende verklaring staat afgedrukt in de „Aankondiging van eene Waereldkaart”, echter zonder de symbolen te herhalen. Aan deze klungelige behandeling kun je de onervarenheid van de auteur herkennen. De auteur meent zijn onhandige constructie door het volgende commentaar hanteerbaar te maken: „Lyst der Naamen van de in de kaarten gebruikte Teeken en, welke hier in dezelfde orde onder elkander gesteld zijn, als deeze Teeken en op de zijde van de Kaart van Europa, onder elkander, en boven langs de Waereldkaart, nevens elkander, gegraveerd staan”. Bij het kritisch bekijken van de symbolen dienen

Fragment van de kaart van Europa

 Steden	 Koffij
 Gebergten	 Suiker
 Rivieren	 Specerijen
 Grensscheidingen	 Thee
 Graanen	 Paerlen
 Boomvrugten	 Vee-teelt
 Zuidvrugten	 Bontwerk of Pelterijen
 Wijn	 Zijde-teelt
 Linnen of Vlas	 Walvisch-vangst
 Tabak	 Groote Visscherij of Haring-vangst
 Olijf-olij	 Bergwerken
 Boomwol	 Edelgesteenten
 Hout	

Kaartsymbolen die voorkomen op de produktenkaart van Europa en de produktenkaart van de wereld in een anoniem schoolboek, uitgegeven te Amsterdam in 1801. Deze afbeelding werd nagetekend van de originele legenda, die door de dunne lijn ongeschikt was voor reproductie.

we te beseffen dat de auteur nog niet veel kaartsymbolen voor produkten gezien kan hebben. Bij verscheidene symbolen vragen we ons af waar hij de vorm op gebaseerd heeft. Tabak, hout en bergwerken zijn gemakkelijk uit associatief verband te verklaren. Maar specerijen, thee, zijdeteelt zijn moeilijk te duiden. Waarschijnlijk heeft de auteur de kaart met produkten uit Europa van Crome gekend, want de symbolen voor wijn, olijfolie, hout, paarden, vis en suiker(riet) zijn vrijwel identiek. Het symbool voor wijn komt trouwens al in 1550 bij Sebastian Münster voor. Bij het stellen van vragen

omtrent de oorsprong van kaartsymbolen zou je een antwoord verwachten uit het boek van De Dainville⁵ of uit het boek van Robinson. Dat blijkt echter niet het geval te zijn. De Dainville behandelt vnl. topografische symbolen en wanneer er van produkten sprake is geeft hij mineralen, maar geen agrarische produkten. Wanneer Robinson, die zijn boek onderverdeeld heeft in Maps of the physical world, Maps of the social environment en Maps of people and their activities, over „vegetation” en over „economic activities” schrijft, geeft hij van de regionale- en de wereldproduktenkaarten geen ontwikkeling van de symbolen aan.

Standaardisering van kaartsymbolen is pas in de tweede helft van de 19e eeuw goed op gang gekomen, waar het de topografische, hydrografische en geologische karteringen betrof. In schoolatlassen, waartoe we ook de twee hier besproken kaarten rekenen, is van standaardisering in de 19e eeuw nog niet veel te merken. Ook het gebruik van figuratieve symbolen werd in die tijd vaak nagelaten en vervangen door namen en hun afkortingen (zie bijv. de Nederlandse schoolatlassen uit de jaren 1870–1880⁶).

Omdat er blijkbaar nog geen geschiedenis van de ontwikkeling van kaartsymbolen geschreven is (hoewel M. Eckert in zijn *Kartenwissenschaft* er veel materiaal voor heeft aangedragen) werd deze kleine bijdrage over een Nederlandse pionier samengesteld.

¹ Bijv. J.W.L. Ippel, *Elements de géographie, par demandes & responses. Grondbeginselen der aardrijkskunde in vragen en antwoorden*. Amsterdam, 1816–1828, vier drukken.

² Arthur H. Robinson, *Early thematic mapping in the history of cartography*. Chicago and London, 1982.

³ Een exemplaar in de Ackersdijck-collectie, cat.nr. 219 (Geografisch Instituut, Utrecht). Een deel van de kaart staat afgebeeld op de omslag van C. Koeman's inaugurale rede *Het beginsel van communicatie in de kartografie*. Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum, 1969.

⁴ G. Schilder, Een handelskaart van Europa uit 1602. Een Nederlandse bijdrage aan de historisch-thematische kartografie. In: *Kartografisch Tijdschrift* VII,3 (1981), blz. 35–40.

⁵ F. de Dainville, *Le langage des géographes*. Paris. 1964.

⁶ Bijv. N.W. Posthumus en J.M. Kan, *Atlas van Nederland en zijne Bezittingen, ten gebruike bij het Lager, Middelbaar en Gymnasiaal onderwijs*. Amsterdam, C.L. Brinkman, 1880.

WILLEM JANSZ BLAEU OP EEN POSTZEGEL, Uitgegeven op 19 april

De zomerzegels 1983 zijn gewijd aan enkele facetten van de Nederlandse cultuur en geschiedenis uit de 17e eeuw. Naast Johan van Oldenbarnevelt (50+20 c), Hugo de Groot (65+25 c), de Vereniging Rembrandt (70+30 c) is ook Willem Jansz Blaeu (60+25 c) op een zomerzegel afgebeeld. De verdiensten van Willem Jansz Blaeu (1571–1638) voor de kartografie in de 17e eeuw zijn zeer groot geweest. Hij was de grondlegger van de drukkerij te Amsterdam, die mede door de inspanningen van zijn zoons, wereldberoemd werd.

De postzegel laat het portret van Blaeu zien, een detail naar een schilderij van Thomas de Keijser. In het linkerdeel is in

groen een man met een jacobsstaf afgebeeld, dit detail is afkomstig van een anonieme prent. Het ontwerp is van Walter Nikkels te Rotterdam.

Met deze zomerzegels, waarvan de bijslag is bestemd voor instellingen werkzaam op het gebied van de sociale en culturele zorg, worden twee staatslieden, een wereldbekende kartograaf en schilder uit de Nederlandse geschiedenis geëerd. Het is voor het eerst dat Nederland één van zijn beroemde kartografen met een postzegel eert, wat dat betreft was België met zijn Mercatorzegel uit 1962 ons ver voor.

Zeekaarten

In het voorjaar van 1976 is een aanvang gemaakt met de beschrijving van de kaarten op perkament in de verzameling van het Nederlands Scheepvaart Museum in Amsterdam. De meeste van deze zijn zeekaarten, sommige zijn in handschrift, andere zijn gedrukt en met de hand ingekleurd. Zulke kaarten zijn ook in andere openbare verzamelingen in Nederland te vinden zoals in het Maritiem Museum „Prins Hendrik” in Rotterdam, de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam en in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. In dit Archief is verreweg de grootste concentratie van perkamenten zeekaarten in ons land, voornamelijk afkomstig van de VOC.

Bij kaarten een onderscheid te maken naar de drager zal voor een kartograaf vrij zinloos lijken, het gaat immers om het beeld. Toch neemt een perkamenten kaart in de verzameling van een (maritiem) museum een aparte plaats in. Niet alleen als navigatiemiddel maar ook door het materiaal. Ze stellen de beheerder voor afwijkende expositie-, opberg- en conserveringsproblemen.

Als navigatiemiddel is het bijzondere dat meestal vaststaat dat ze inderdaad op zee zijn gebruikt. Niet alleen omdat ze zijn beschreven op de *Lyste van de Boeken, Kaarten en Stuurmansgereedschappen* die de VOC vanaf 1655 liet samenstellen, maar ook door annotaties op de bewaarde kaarten zelf. Zo zijn op alle negen perkamentkaarten van de Indische Oceaan in de verzameling van het Scheepvaart Museum koerslijnen en middagposities van schepen te vinden. Bij een van deze kaarten door Isaac de Graaf uit 1740, is de zeiltrek van twee reizen tussen Ceylon en de Kaap zo nauwkeurig gedateerd dat met vrij grote zekerheid kon worden vastgesteld op welke schepen de kaart is gebruikt. Op de achterzijde van een andere kaart van De Graaf uit 1731, staat in handschrift „Adriaan Robbertsz derde waak”, waaruit blijkt dat de verdeelsleutel volgens de *Lyste* inderdaad werd gehanteerd.

Bij het beschrijven van de kaarten bleek al spoedig dat vele op niet verantwoorde wijze waren ingelijst of anderszins opgeborgen. Veel van de ingelijste kaarten waren met beenderlijm op de houten achterplaat van de lijst geplakt. De eerste maatregel was ze uit de lijst te halen, van het hout te verwijderen en in speciaal gemaakte mappen te bergen. Deze mappen hebben aan de met zuurvrij papier beplakte binnenkant een 2 cm. hoge ruimte. Hierdoor kan zelfs de meest gebobbelde kaart ongeperst worden bewaard. De tweede en veel langduriger fase was het schoonmaken, versoepelen en eventueel herstellen van het perkament. Herstellen hield in dat alleen beschadigingen waarvan het risico bestond dat ze verder konden gaan met nieuw perkament werden aangevuld. De restauratie

moest zichtbaar zijn maar het contrast tussen de twee soorten perkament moest niet storend zijn.

Perkament

Perkament — een bewerkte dierenhuid — heeft vandoord velerlei toepassingen gekend, zoals voor manuscripten (al dan niet geillumineerd) in de vorm van losse vellen, van boeken of van rollen, charters, boekbanden, muziekinstrumenten, kledingstukken en gebruiksvoorwerpen (de laatste twee als „rawhide”) en tenslotte vooral velerlei soorten getekende en gedrukte kaarten. Naarmate gedrukte kaarten op papier in zwang kwamen is het gebruik van perkament steeds verder naar de achtergrond verdrongen. Heden ten dage zijn perkamentfabrieken een grote zeldzaamheid. Een van de belangrijkste oorzaken is dat door de arbeidsintensieve manier van bewerking de kostprijs van een vel perkament zo'n goede 30 maal hoger is dan die van papier. Toch heeft dit materiaal vele (vooral technische) voordelen boven papier. Het is veel sterker en duurzamer en heeft zodoende minder kans op scheuren en/of chemische afbraak; (de schrik der restauratoren bij 19e en 20e eeuwse materiaal).

Onderscheid maken tussen perkament en papier kan op het eerste gezicht soms moeilijk zijn, zeker indien men te doen heeft met kleine manuscripten of tekeningen op het zogenaamde splitperkament. Het betreft hier een huid die in tweeën is gespleten, kwalitatief een goedkoper produkt, waar op de onderste helft van de huid elk spoor van haarinplant en oppervlaktebeschadigingen ontbreekt. Zee- en landkaarten echter werden gezien hun afmetingen en vereiste sterkte nimmer van een gespleten huid gemaakt. De volgende kenmerken kunnen bij eventuele twijfel een aanwijzing zijn dat men met perkament van doen heeft:

- een hele huid bestaat uit de vleeszijde (wit tot crèmekleurig) en een haarzijde (crème tot geelkleurig);
- de haarzijde is glanzend en glad (achterzijde van de kaart) met soms zichtbare poriën of restanten van haarinplant;
- aan de vleeszijde (beeldzijde van de kaart) kunnen ondiepe groeven van vroegere bloedvaten te zien zijn;
- droog perkament kraakt bij voorzichtig buigen;
- grote vellen perkament zijn relatief stijver en steviger dan papier;
- bij een hele huid zullen harde nekgedeelten en zachte okselgedeelten zichtbaar zijn. Door deze dikteverschillen kunnen spanningen ontstaan en zal het perkament nooit een volkomen plat uiterlijk hebben;
- papier geeft bij scheuring een vezelachtige rand, perkament bij verse scheuring een rechte rand, bij oude scheuren een grof gekartelde rand.

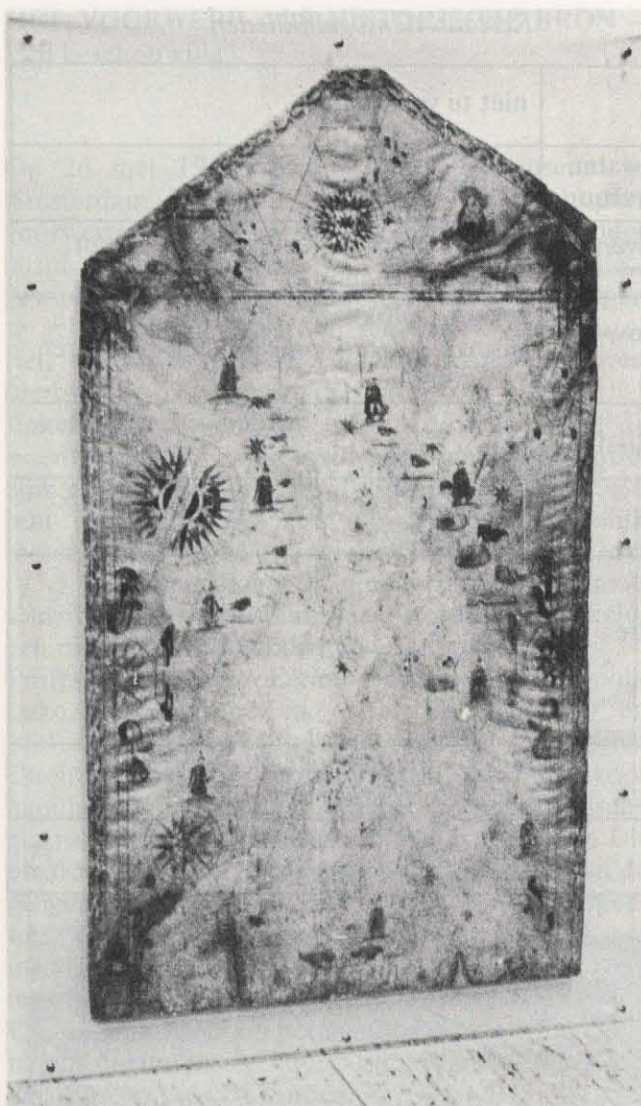

foto 1: Perspex sandwichconstructie met daarin een portolano (met dank aan B.M. Israel te Amsterdam).

Klimaatbeheersing, berging- en expositiemogelijkheden

Voor zowel papier als perkament geldt een berging c.q. expositie in een matig geventileerde ruimte

Enkele veel voorkomende problemen bij perkament:

Probleem	Oorzaak	Restauratiemogelijkheden
vergeling	langdurige blootstelling overmatig licht	niet te verhelpen
vergrijzing	stoffige ruimte, tocht, vervuiling door verwarming, enz.	oppervlakvuil kan verwijderd dieptevuil soms ook
uitdroging	langdurig te lage R.V. (geiteperkament is van nature vrij droog)	te verhelpen
scheuren	uitdroging, plaatselijke fixatie, plotselinge verandering in R.V.	plakken van scheuren met nieuw perkament
plooien, hobbels	verandering in R.V., onregelmatige dikten in de huid	vaak grotendeels te verhelpen
vouwen	zgn. zodat het geschreven document vol-	te verhelpen ook invloed op degenen die

met een constante relatieve vochtigheid (R.V.) van 50–55%, een constante temperatuur tussen 16° en 20°C en zo min mogelijk daglicht of gloeilampen met ultra-violetstraling. Een frequente en sterke wisseling van de R.V. kan voor perkament ernstiger gevolgen hebben dan een constante iets te hoge of te lage R.V. Ter illustratie hiervan kan gewezen worden op de Dode Zeerollen die ca. 2000 jaar in een te warme en te droge omgeving gelegen hebben (20°–30°C) doch die door de vrij constante temperatuur en R.V. in een behoorlijke conditie werden aangetroffen. Te sterke invloed van daglicht doet het perkament sterk vergelen, bij papier en leer echter wordt mede door het licht een chemisch proces op gang gebracht, waardoor het materiaal uiteindelijk in poeder uiteen kan vallen.

Hier boven is reeds gewag gemaakt van de opbergmethode voor de perkamenten kaarten in het Scheepvaart Museum. Andere mogelijkheden zijn ladekasten (met geverfde ijzeronderdelen) waarbij tussen elke kaart een vel zuurvrij papier is aangebracht om eventuele onderlinge beschadigingen te voorkomen, perspex of houten dozen, enz.

De expositiemogelijkheden van perkament zijn ingewikkelder en veeleisender. De perspex sandwichconstructie (zie afb. 1) behoort tot een van de veiligste en fraaiste methoden, doch is een kostbare oplossing en zal alleen voor enkele unica mogelijk zijn. Momenteel worden door de tweede auteur proeven gedaan met een soort permanente verende spanraamconstructie zodat te grote hobbels en plooien in het perkament, die onder invloed van sterke vochtwisseling kunnen ontstaan, vermeden worden, zonder dat de kaart in zijn bewegingsvrijheid wordt belemmerd. Te allen tijde moet worden vermeden dat de kaarten plaatselijk gefixeerd worden door bijvoorbeeld vastlijmen op een ondergrond of framework. Bij geringe vochtdaling zal het perkament krimpen en zich van het framework loscheuren. Doublering aan de achterzijde wordt evenzo afgeraden daar uitzettingscoëfficiënt van papier, zijde en/of synthetische stof anders is dan die van het perkament zelf.

Op 26 mei 1982 werd in het Rijksmuseum te Amsterdam een symposium onder de titel „Het voorwerp als historische bron” georganiseerd onder auspiciën van het Ministerie van WVC dat geheel gewijd was aan de mogelijkheden om voorwerpen te gebruiken bij historisch onderzoek. Drie historici, een archeoloog en een kunsthistoricus gaven hierbij hun visie op deze materie.

Enkele van de conclusies in het verslag¹ vatten de essentie van het besprokene goed samen: „Historici zijn door de langdurige filologische traditie van hun vak nauwelijks gewend met niet-schriftelijk materiaal om te gaan”, en „het lijkt wenselijk dat (...) een specifieke bronnenkritiek voor niet-schriftelijk bronnenmateriaal wordt ontwikkeld, een nieuwe oorkondenleer”.

Professor Van den Eerenbeemt (hoogleraar politieke, economische en sociale geschiedenis) en professor Van Es (directeur van de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek) pleitten voor handhaving in fysieke of in ieder geval theoretische zin van voorwerpen in hun originele omgeving. Dit pleidooi kan in het verlengde gezien worden van de gangbare opstelling tegenover geschreven documenten want in archieven worden documenten per instelling etc. bijeen gehouden en daarin zoveel mogelijk in de oorspronkelijke orde.

Onduidelijk bleef op het symposium de afbakening tussen document en voorwerp en de betekenis van die afbakening. De ondertoon was dat alles wat niet alleen maar geschreven is of aan te duiden valt als orale informatie, een voorwerp genoemd kan worden. Professor Bruijn (hoogleraar zeegeschiedenis) noemde voorwerpen, afbeeldingen en zeekaarten dan ook in een adem als (slechts?) ondersteunend materiaal. Impliciet bleek dat men voorwerpen identificeerde met „museum” en documenten met „bibliotheek en archief”. Dit beeld heeft de aantrekkelijkheid van de eenvoud; geleerden reconstrueren het verleden aan de hand van geschreven documenten en conservatoren van musea gebruiken hun verhalen om de voorwerpen zodanig te ordenen dat de bezoeker het niet alleen mooi maar ook informatief vindt.

Het lijkt mij toe dat dit wat al te mooi klinkt. Voorwerpen en documenten worden beide bewaard vanwege hun informatieve waarde en/of hun schoonheid.

Historici zullen voor het aspect schoonheid bij hun onderzoek weinig oog hebben. De vraag resteert dan of andere dan geschreven documenten informatie kunnen geven. Scherper gesteld kan de historicus zich afvragen of andere dan geschreven documenten informatie kunnen geven die *niet* afdoende in geschreven vorm is vastgesteld. In zeer veel gevallen zal blijken dat zaken eigentijds afdoende beschreven zijn zodat het geschreven document voldoende bron vormt.

Wanneer kan het geschreven document dan niet volstaan als geheugen van het verleden? Veel voorwerpen zijn vroeger „uit de hand” vervaardigd en de eigentijdse vastlegging van die voorwerpen zijn de voorwerpen zelf. De archeoloog kan om die reden niet bestaan zonder zijn bodemarchief. Hoe men die voorwerpen vroeger gebruikte, hoe de huizen en interieurs waarin die voorwerpen functioneerden eruit zagen en hoe de wereld in elkaar zat waarin de gebruikers woonden en werkten, is wel voor een deel in de eigen tijd „beschreven” maar is eigenlijk veel completer te reconstrueren aan de hand van beeldende informatie als films, foto's, prenten, schilderijen en kaarten.

Visuele documenten zijn in de oudste informatiesystemen/archieven te vinden. Het is de vraag of musea er op zijn ingesteld de structurele informatie van „uit de hand” vervaardigde voorwerpen en visuele documenten te conserveren en te ontsluiten.

Voorwerpen en documenten

Elk document is een voorwerp maar elk voorwerp is geen document ... en het symposium riep dan ook door haar titel enige verwarring op aangezien elke historische bron nu eenmaal een voorwerp is met uitsluiting van de mens zelf. Is het dan te verklaren waarom men over voorwerpen en documenten spreekt? In alle scherpte niet denk ik maar met behulp van de aspecten informatie en schoonheid is er misschien toch iets van te zeggen. Kenmerkend voor schoonheid is dat het zeer subjectief is, dat er iets extra's toegevoegd is wat de redelijkerwijs niet volledig kunnen verklaren en toeschrijven aan het individuele van de maker.

Informatie daarentegen is gestructureerd en elk stukje informatie kan in een redelijk verband geplaatst worden waarbij we ons op de wetten van de logica beroepen. Slechts die voorwerpen hoeven we als documentatie te beschouwen die op de betrouwbaarste en doelmatigste wijze gestructureerde of te structureren informatie vasthouden en/of meedelen. Zowel materiële als immateriële aspecten bepalen welk voorwerp we als het doelmatigst en betrouwbaarst dienen te beschouwen om informatie vast te houden.

Voorwerpen die zowel om redenen van schoonheid als informatie worden bewaard, kunnen daarbij in de knel komen. De historicus heeft al snel de neiging „vies” te zijn van alles wat als kunst- of gebruiksvoorwerp te duiden zou zijn. De specifieke informatie van kaarten, over driedimensionale zaken, wordt geregeld miskend en de waarde ervan teruggebracht tot aardige „plaatjes”, hetgeen de een positief bedoeld en de ander negatief naar gelang men ze mooi of nutteloos acht.

Deze houding heeft ook invloed op degenen die zich ondanks deze informatieve miskennis met

kaarten bezig houden. Bij studies en beschrijvingen van kaarten wordt de informatie vaak slordig behandeld of niet in een zinvol verband geplaatst terwijl veel aandacht wordt besteed aan de kaart als „voorwerp”; welke afmetingen, welke druk en welke techniek. De waarde die aan kaarten wordt toegekend, lijkt vaak wat al te sterk onder druk van de marktprijs te staan waarbij het argument zeldzaamheid voornamer schijnt dan de schoonheids- of informatiewaarde. De kaarthistoricus heeft een moeilijke, grotendeels dienstverlenende taak want enerzijds zal hij/zij kaarten kunnen analyseren om hun inhoud ten behoeve van de historicus en dus ten behoeve van onze kennis van het verleden terwijl hij/zij anderzijds oog kan hebben voor de

schoonheid van kaarten en de schoonheid zelve en omwille van een impressionistische kijk op het verleden. In hoeverre de door schoonheid geboeide kaarthistoricus streng wetenschappelijk bezig kan zijn, laat ik graag aan het oordeel van de lezer over. Het symposium maakte in ieder geval duidelijk dat de kaarthistoricus nog heel wat missie-arbeid te wachten staat om zijn/haar materiaal als volwaardig erkend te zien door historici, maar hij/zij ontmoet daarbij andere onderzoekers van materiële cultuur, zoals (industriële) archeologen, in ieder geval als goede compagnons.

¹ P.R. de Clercq (red.), *Het voorwerp als historische bron* . . . Rijswijk, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1982. Verslag verkrijgbaar bij het ministerie.

IMCoS SYMPOSIUM MAP FAIR & EXHIBITION 1983

Saturday June 11th: IMCoS Symposium, Forum Hotel, London

10.30 am Coffee

11.00 am Welcome by Rodney Shirley, IMCoS President.

Speakers will include:

Dr Günter Schilder, Professor of Cartography, University of Utrecht: „The great Van der Hem Atlas from Vienna”. **Gillian Hill**, previously British Museum. Author *Cartographic Curiosities*. „Yet More Cartographic Curiosities”.

Peter Clark, Chief Map Officer MOD, and President, Charles Close Society: „The Growth of Military Surveying”.

David Smith, Collector and author of *Antique Maps of the British Isles*: „Starting a Map Collection”.

Panel of Experts – to include the Speakers and additional guests.

4.30 pm Symposium closes.

7.30 for 8.00 pm Dinner at Forum Hotel London. At the

Dinner the IMCoS-Tooley-Award will be announced, for the cartographic contribution of greatest merit to collectors worldwide; also the Chairman's Awards for the best piece of writing in the IMCoS Journal.

Sunday June 12th

11.00 am Opening of IMCoS Map Fair. A very wide range of maps, atlases, and other cartographic materials will be offered by leading dealers.

There will also be an important exhibition of over 100 items of rare and unusual cartographic curiosities. This will be a unique opportunity to see maps in all sorts of strange and curious disguises. Not to be missed!

Information: Werner Löwenhardt, Koningsplein 1, 1017 BB Amsterdam, tel. 020-223511.

MENEER JOLLAIN MAAKT EEN GRAPJE

In 1672 gaf de Franse graveur Claude Jollain een vogelvluchtplattegrond uit van New York (afb. 1). Rem Koolhaas nam een afbeelding ervan op in zijn boek *Delirious New York* waarin hij de explosieve groei van Manhattan beschrijft en deze relateert aan het pretpark Coney Island. Volgens hem was Coney Island een soort laboratorium voor de droomstad New York. Hij vertelt dit verhaal meeslepend en met behulp van veelsoortig beeldmateriaal, waarin Jollains plan prachtig past omdat het namelijk een verzinsel is, of beter, lijkt.

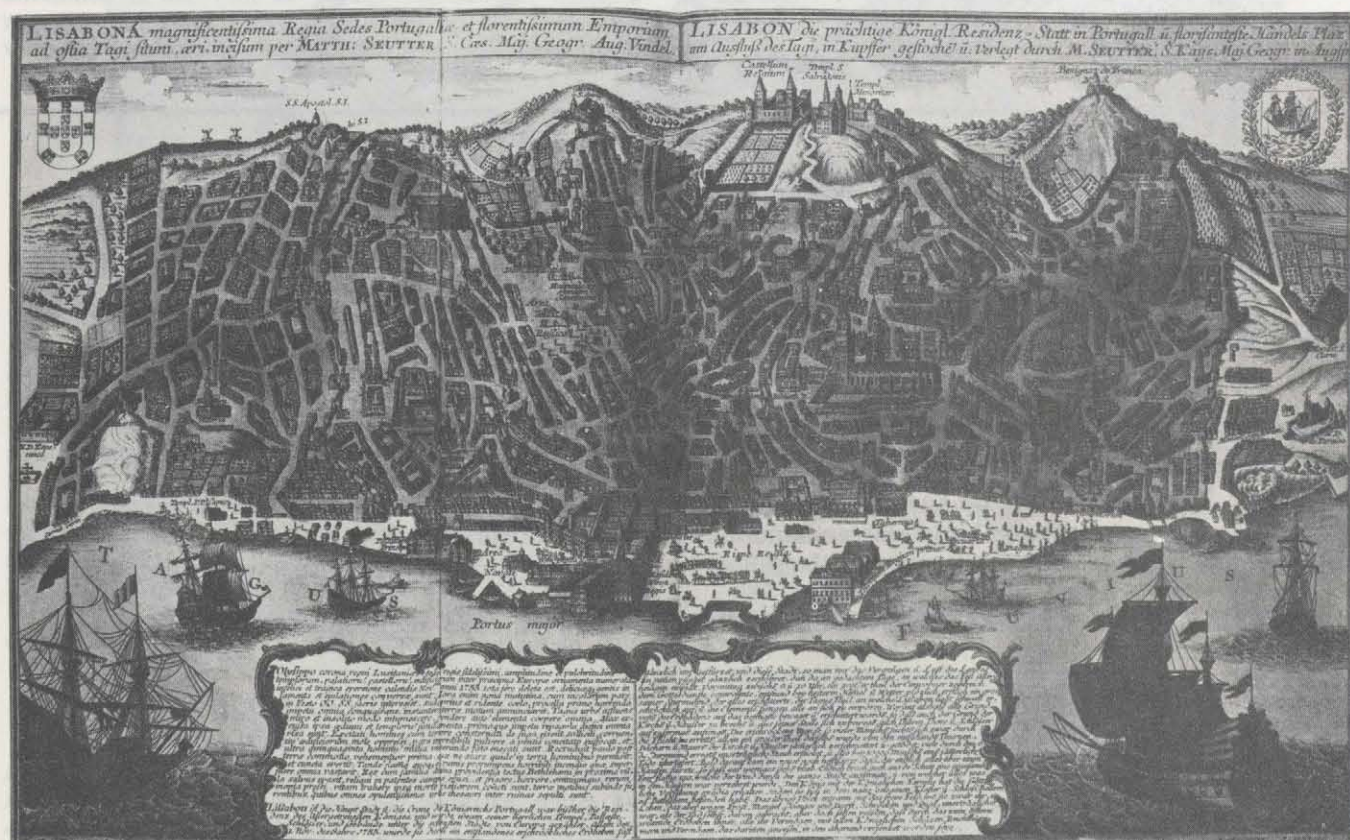
Een vergelijking met het vogelvluchtplan van Seutter (afb. 2) maakt duidelijk dat Jollain een originele geest was maar wel een steuntje in de rug

behoefde. Matthias Seutters plan (van ca. 1756) is niet origineel; hij kopieerde een oudere plattegrond van Lissabon die o.a. in de stede-atlassen van Johannes Janssonius (ca. 1657) en Frederick de Wit (ca. 1680) verscheen. Naar één van de laatste twee werkte Jollain, die alles keurig overnam, behalve de diverse namen. Zodoende veranderde een rijtje bomen buiten de muren van Lissabon (links) in een suikerrietplantage en het „Castellum Regium” (middenboven) in een groot paleis voor de familie Oranje-Nassau.

Kees Zandvliet

Afb. 1.

Afb. 2.

EEN KAART VAN JUSTUS VAN BROEKHUIJSEN VAN DE ONDERGANG GERED

Marijke Donkersloot-de Vrij

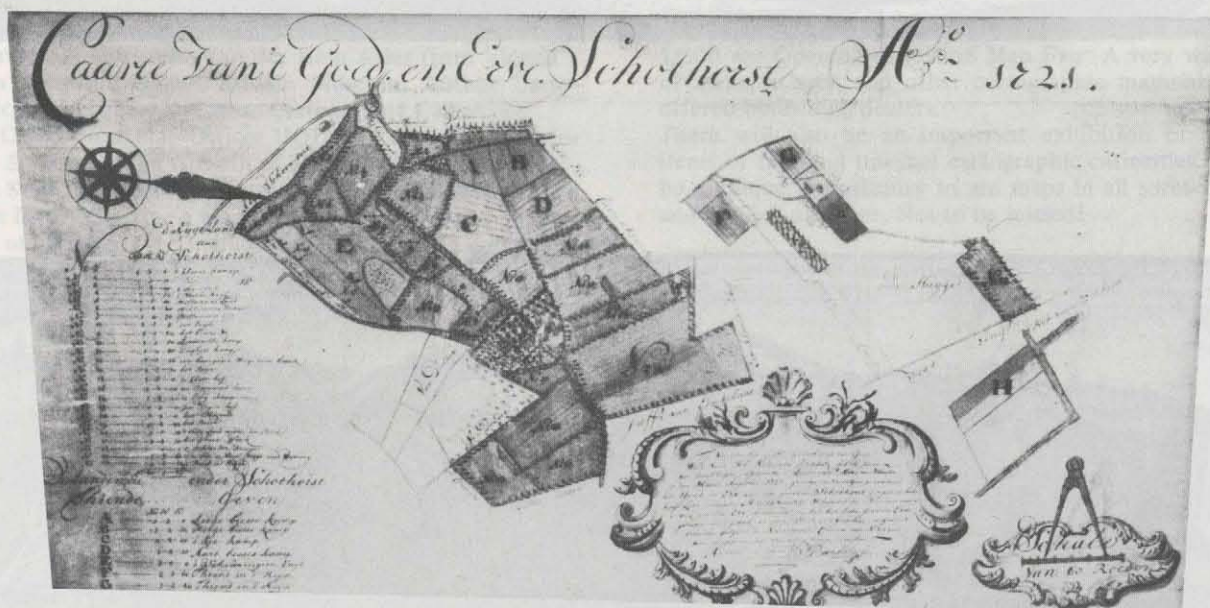
In de Amersfoortse Courant en het tijdschrift Flehite is enkele maanden geleden bericht gegeven van de schenking van een handgetekende kaart van Justus van Broekhuijsen aan het Museum Flehite te Amersfoort. Deze *Caarte van 't Goed en Erve Schothorst A^o 1721* (60 x 115 cm.) werd bij toeval ontdekt op de zolder van huize De Schothorst, toen er lekkage was. Het instituut voor de veevoeding „De Schothorst” uit Lelystad, dat vroeger op het landgoed gehuisvest was, heeft de kaart aan het museum geschonken, alwaar zij inmiddels – na gerestaureerd te zijn – is opgehangen in het trappenhuis.

Op zich is het redden van een oude manuscriptkaart al waard om te vermelden, maar in dit geval is het ook belangrijk te weten dat er een zogenaamde landgoedkaart van Van Broekhuijsen boven water is gekomen. Een type kaart waarvan deze Utrechtse landmeter – die voor de uitoefening van zijn beroep op 14 januari 1696 zijn commissie van de Staten van Utrecht had verkregen – er verschillende gemaakt heeft. Men kan deze onder andere vinden in de kaartenverzameling van het Rijksarchief in

Utrecht, waar ook een groot aantal andere kaarten en kaartboeken, veelal vervaardigd in verband met grondboekhouding, van hem worden bewaard. Het is niet uitgesloten dat in de provincie Utrecht nog meer van deze landgoedkaarten (op zolders?) kunnen worden teruggevonden. De *Caarte van 't Goed, Houdringe, gelegen inden Geregte Vande Bilt* (87 x 141 cm.) door Justus van Broekhuijsen in 1722 vervaardigd, kwam te voorschijn toen het landgoed een aantal jaren geleden van eigenaar wisselde. De kaart siert op dit moment de kamer van de gemeentesecretaris in het gemeentehuis te De Bilt.

Ondanks de vrij grove en onbeholpen tekenstijl die het werk van Justus van Broekhuijsen kenmerkt, bevatten zijn kaarten veelal opmerkelijke gegevens over de bebouwing en het grondgebruik, die voor de bestudering van de landschapsgeschiedenis interessant kunnen zijn. Op de kaart van Schothorst komen bijvoorbeeld gegevens voor betreffende de tabakscultuur (schuren en percelen met daarin tabaksplanten getekend).

(maart 1983)

KAARTBOEKEN VAN BELANGRIJKE EN FRAAIE OUDE KAARTEN

De kaarten zijn gedrukt op zwaar getint papier,
gebonden in kunstlederen band met goud-opdruk, formaat 40 x 50 cm.

Elk kaartboek is voorzien van een inleiding waarin de historische en kartografische aspecten worden belicht.

VISSCHER-ROMANKAART VAN DE PROVINCIE ZEELAND, 1655 met een inleiding J. Grooten
f 75,—

UITWATERENDE SLUIZEN IN KENNEMERLAND EN WEST-FRIESLAND, 1745
Hoogheemraadschap van de Uitwaterende sluisen in Kennemerland en West-Friesland met
een inleiding van J.G. Schulting
f 75,—

"CANALETTO" postbus 68 – 2400 AB Alphen aan den Rijn tel.: 01720-72458

* ook verkrijgbaar via de boekhandel

BESPREKINGEN

Topografische kaarten en plattegronden van de Hattinga's 1724–1755, (*Utrecht, Stichting tot Bevordering van de Uitgave van de Hattinga-atlassen, en Alphen aan den Rijn, Uitgeverij „Canaletto”, 1977 en volgende jaren*). Prijs per map f 75,—, voor vrienden van de stichting f 65,—, bij afname van alle mappen f 60,— per map.

Het werk van Willem Tiberius Hattinga en zijn beide zonen David Willem Coutry en Anthony neemt een bijzondere plaats in binnen de Nederlandse historische kartografie. Dit is te danken aan het grote aantal kaarten (meer dan 1000) dat zij in betrekkelijk korte tijd vervaardigden en aan de goede kwaliteit. De kaarten werden grotendeels uit militair oogpunt getekend en hebben, daarmee samenhangend, veelal betrekking op de zo genaamde frontieren (grensgebieden) van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlandse Provinciën. Omdat ze stammen uit een periode waarin een uniforme, landelijke kartering ontbrak, kunnen ze een waardevolle aanvulling leveren op onze kennis van de toenmalige topografie.

Het merendeel van de door de Hattinga's vervaardigde kaarten bestaat uit kopieën, navolgingen en compilaties van bestaande, oudere kaarten, die zij in hun eigen stijl natekenden. Men kan er over twisten of dit deel van hun produktie positief moet worden gewaardeerd als een „grootse prestatie van kaartstandaardisatie”, zoals het in de inleiding op deze facsimile-uitgave wordt geformuleerd, of dat we het moeten zien als werk dat helaas door subjectieve interpretatie bij de originele kaarten ten achter staat. Hoe dit ook zij, in de atlassen die de Hattinga's op deze manier hebben aangelegd, zijn veel kaarten in kopie bewaard gebleven waarvan de originelen inmiddels verloren zijn gegaan. Bovendien is het voor de huidige onderzoeker ontegenzeggelijk van groot praktisch nut dat op deze wijze vele verspreid voorkomende kaarten in vijftien atlasdelen bijeen

zijn gebracht. Echt origineel werk van hoog niveau leverden de Hattinga's op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden, waar zij in opdracht van stadhouder Willem IV in de jaren 1749–1752 een geheel nieuwe en nauwkeurige kartering uitvoerden.

Al met al is het zowel vanuit historisch-kartografisch als vanuit historisch-geografisch standpunt verheugend dat de Stichting Hattinga-atlassen erin is geslaagd een belangrijk deel van de Hattinga-kaarten in gereproduceerde vorm op de markt te brengen. De uitgave geschiedt op stevig papier van uniform formaat (70 x 40 cm.).

Telkens worden ongeveer acht kaarten, samen met een beschrijvend tekstblad, in een eenvoudige maar praktische map uitgebracht. Aan map I is bovendien een algemene inleiding van de hand van drs. W.J.M. Hoogendoorn-Beks en prof. dr. J.C.M. Hattinga Verschure toegevoegd, waarin uitgebreid op biografische en kartografische achtergronden wordt ingegaan.

Omdat de Hattinga's het merendeel van hun kartografisch werk op atlasbladen hebben getekend, behoeft de kaartbeeld op de meeste facsimiles niet al te zeer te worden verkleind. Ook de toepassing van vierkleurendruk draagt er toe bij dat de originelen zo dicht mogelijk worden benadert. De keuze van de gereproduceerde kaarten mag geslaagd worden genoemd, zowel wat betreft de geografische spreiding, als wat betreft de verschillende categorieën kaarten uit het oeuvre van de Hattinga's. Vertegenwoordigd zijn kaarten van de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden en van de grensgebieden van de Republiek; gedrukte kaarten, kaarten uit de atlassen en losse handschriftkaarten; originelen, opgenomen door de Hattinga's zelf en kopieën die zij van bestaande, oudere kaarten hebben vervaardigd.

F.W.J. Scholten

BRIEVEN

Thematische kaartserie H. de Leth

I noticed your note in *Caert-Thresoor* No. 3 concerning the Sanson/Robert de Vaugondy maps. You mention de Leth, but I think he was only selling them, and probably had nothing to do with actually publishing them. We do not have the America map in our collection, but our card system of maps showing Canada which have been offered for sale in the last 10 years shows that it was offered twice in the last years.

I am not surprised that Robinson did not include such a map in his *Thematic Cartography* book since it appears only to be a normal map with a text panel on the side.

Ottawa, Edward H. Dahl,
Public Archives Canada

Inmiddels zijn ook in Nederland enkele van de bedoelde kaarten aangetroffen. Deze kaarten bevatten echter het adres van De Leth. De inkleuring ervan is „normaal”, exemplaren met de in de advertentie aangeduide thematische inkleuring zijn nog niet gevonden.

P. v.d. K.

RIJKSARCHIEF IN ZEELAND

Sedert 1 maart 1983 is de dienstverlening van het Rijksarchief in Zeeland uitgebreid met de openstelling van een kaarten- en atlasstudiezaal (capaciteit max. 4 plaatsen). Deze studiezaal is geopend van dinsdag-vrijdag van 9.00–12.30 en van 13.30–17.00 uur; op zaterdag is deze zaal gesloten.

Op deze studiezaal bevinden zich onder andere fotocatalogi van het grootste gedeelte van onze kaartenverzameling en de collectie prentbriefkaarten. De bezoekers kunnen naast bescheiden uit de kaartenverzameling ook de historisch-topografische atlas van het Kon. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, de „Zelandia Illustrata” raadplegen.

U wordt wel verzocht, indien mogelijk, een afspraak te maken met onze kaart- en atlasbeheerder, de heer A.F. Wennekes (01180–12767 tst. 17).

Gezocht:

Tijdschrift „Europa”, jaargang 1846.

Eventueel ter inzage.

Wie geeft mij een tip?

A. van de Hulsbeek, Leerthouwerstraat 3,
Geertruidenberg; tel. 01621–82624.

NIEUWE LITERATUUR EN FACSIMILE-UITGAVEN

BOOY, A. de, The discovery of Australia's North-West coast and an incident at Macassar. In: *The Mariners Mirror* 69/1 (1983), p. 21–33.

BRAND, M.P.J. van den, *Lief en leed in en over de oude Peel*. Venlo, Van Speijk, 1983 (2e druk). 208 pp., 300 ill. ISBN 90 6216 485 4, f 39,50.

Met ontsluiting van een groot aantal gedrukte en manuscriptkaarten uit o.a. Nederlandse archieven, het Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf en particulier bezit, welke betrekking hebben op gebieden in het voormalige Gelderse Overkwartier met Roermond als hoofdstad.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M., Noordhollandse oude kartografie. In: *Noord-Holland Magazine*, maandblad voor de provincie Noord-Holland 2, 4 (febr. 1983), p. 3–10.

FREIESLEBEN, M.C., The still undiscovered origin of portolan charts. In: *The Journal of Navigation* 36, 1 (Jan. 1983), p. 124–129.

FRIJTHOFF, W., Wetenschap, beroep en status ten tijde van de Republiek: de intellectueel. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 6 (1983), p. 18–30.

De schrijver merkt o.a. op (p. 28): „Een 17e eeuwse landmeter als een intellectueel beschouwen is in het beste geval een anachronisme...’ Intellectuelen waren geletterden, technici werden wel gerespecteerd, maar stonden lager in aanzien.

HENDRICKX, M., L. JANSSEN, H. RUTTEN en H. SANGERS, *Stevensweert/munten en kaarten*. Z. pl., 1983. Te bestellen bij H. Rutten, Molenstraat Noord 9, 6107 BJ Stevensweert, tel. 04755–1693. f 45,–.

In het boek zijn ongeveer 75 kaarten van Stevensweert over de periode 1550–1874 gereproduceerd.

HOLBROOK, M., Beschreibung der Himmelsglobus von Henricus, Arnoldus und Jacobus van Langren und eines Planetariums von H. van Laun im Historisches Museum zu Frankfurt am Main. In: *Der Globusfreund* 31/32 (1983), p. 69–77.

KOEMAN, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1983. 302 pp., 106 ill. ISBN 90 6469 609 8, f 120,–.

KROGT, P. van der, List of old globes in the Netherlands. In: *Der Globusfreund* 31/32 (1983), p. 78–106.

KROGT, P. van der, Oude kaarten: het verleden in beeld. In: *De Nieuwe Geografenkrant* 7, 3 (maart 1983), p. 12–13.

Artikeltje n.a.v. de tentoonstelling „Toonneel des Aerdrijcx”. Twee tentoongestelde kaarten worden besproken.

MULLER, E., Registraties van Utrechtse landmeters in de 17e en 18e eeuw. In: *Geodesia* 25, 4 (april 1983).

Na een korte inleiding over de registraties van landmeters in Utrecht volgt een chronologische lijst van 111 Utrechtse landmeters met data van commissie, beëdiging enz.

POULS, H.C., Historisch onderzoek naar het werk van de landmeter. In: *Futura/Informatie en communicatieblad van het Nederlands Architecten Genootschap* 18, 2 (1983), p. 17–23.

In dit artikel belangrijke kritische kanttekeningen bij de in historisch-kartografische publikaties gedane uitspraken over de methoden en technieken in de landmeetkunde.

RÖSSAAK, T.E., Ein Jimmelsglobus als Kanzelschmuck. In: *Der Globusfreund* 31/32 (1983), p. 131–139.

In de Mariakerk te Bergen (Noorwegen) bevindt zich een preekstoel, waarop als een belangrijk decoratief element een hemelglobe is geschilderd. In dit artikel wordt o.m. aangetoond dat het voorbeeld hiervoor een 23 cm hemelglobe van Willem Jansz Blaeu was.

SCHILDER, G., Historische ontwikkeling van legenda's: een verkenning. In: *Kartografisch Tijdschrift* IX, 1 (1983), p. 19–28.

SCHILDER, G., A manuscript sea atlas, drawn by Romeyn de Hooghe in 1681. In: *Publicações do Centro de Estudos de Cartografia Antiga, Secção de Lisboa CXXX*. Coimbra, Junta de Investigações Científicas do Ultramar, 1981.

SCHOTANUS à STERRINGA, Bernardus, *Nieuwe Caert van Friesland* (1739). Heruitgave met een inleiding van drs. D. de Vries. Alphen aan den Rijn, Uitgeverij Canaletto i.s.m. de Fryske Akademy te Leeuwarden, 1983. f 85,– (ongebonden f 60,–).

– *Toonneel des Aerdrijcx*. Catalogus bij de tentoonstelling Toonneel des Aerdrijcx, Oude kaarten in het Universiteitsmuseum ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht. 14 maart – 29 april 1983. Utrecht, Geografisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht i.s.m. het Universiteitsmuseum te Utrecht, 1983. 76 p. Verkrijgbaar bij het Universiteitsmuseum, f 5,–.

VEEN, H.Th. van, Pieter Blaeu and Antonio Magliabechi. In: *Quaerendo* 12 (1982), p. 130–158.

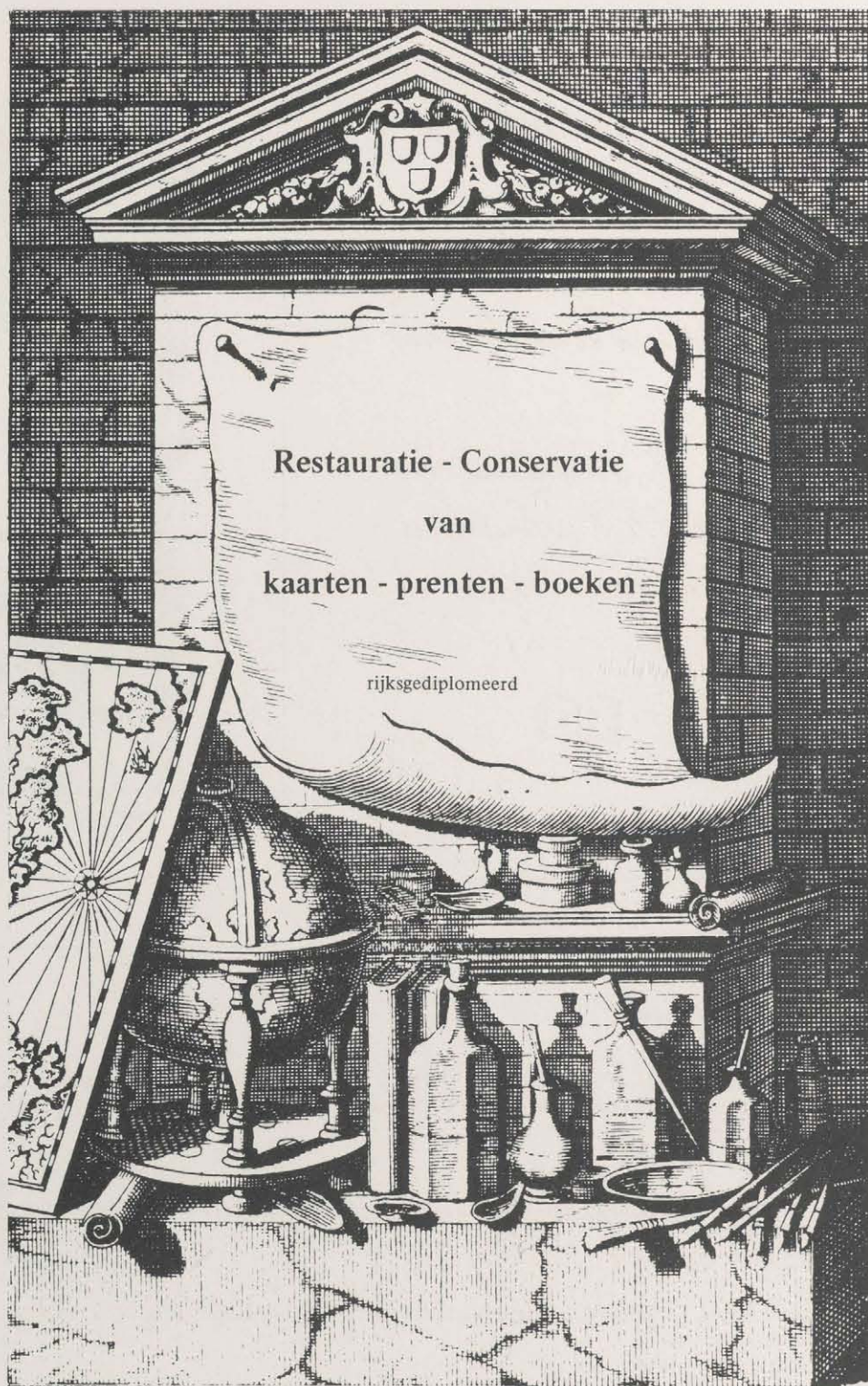
VERHOEFF, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten*. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut Deel 3). Amsterdam, P.J. Meertens-Instituut, 1982. XIII+131 pp. ISBN 90 70389 07 X. f 18,50.

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ - Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

„HABI”

Groenewegje 100/101 a

2515 LP Den Haag tel. 070-883938

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Nog leverbaar:

KOEMAN, C. *Atlantes Neerlandici*. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases, and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. Amsterdam, 1967-72. 5 delen. 32 × 24,5 cm. Met illustraties en uitgebreide index. Linnen.
 ISBN 90 221 1065 6 Dfl. 1215,—

KOEMAN, C. *Bibliography of printed maps of Suriname 1671-1971*. Amsterdam, 1973. 23 × 20,5 cm. 156 pp. Gebrocheerd.
 ISBN 90 221 1256 X Dfl. 55,—

KOEMAN, C. *Johan Blaeu and his 'Grand Atlas'*. Amsterdam 1970. 23 × 15,5 cm. 104 pp. Geïllustreerd. Gekartonneerd.
 ISBN 90 221 1080 X Dfl. 12,40

KOEMAN, C. *Weg van de kaart*. Een beschouwing over de kaart van de weg, gevolgd door een toespraak bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar in de kartografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 1 oktober 1981. Amsterdam 1981. 22 × 15 cm. 33 pp. Geïllustreerd. Gebrocheerd.
 ISBN 90 6072 139 X Dfl. 10,—

Alle prijzen excl. 4% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 526
1017 EK AMSTERDAM
Tel.: (020) - 22 22 55.